

L'emigració a Eivissa i Formentera segons els censos de població (1877-1930)

per Benet Albertí Genovart

Aquest treball té com a objectiu realitzar una aproximació a l'emigració històrica a Eivissa i Formentera durant l'època contemporània, a partir de les manifestacions expressades per les Junes Municipals durant l'elaboració dels censos de població, dintre de l'etapa cronològica en la qual els trasllats de població cap a l'exterior varen tenir més incidència. La paperassa administrativa i estadística generada per l'antic Institut Geogràfic i Estadístic –actual INE– en cada any censal constitueix un voluminós fons arxivístic que es conserva a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

El fenomen de les migracions ha estat una constant en la història de la humanitat, des dels temps més remots fins a l'actualitat. Però fou amb l'aparició i el desenvolupament de la Revolució Industrial, en el segle XIX i a principis del XX, quan aquest fenomen adquirí característiques massives a Europa i en altres parts del món. Com a factors explicatius d'aquest procés s'ha argumentat l'enorme creixement de la població a conseqüència del règim de transició demogràfica i el desenvolupament dels mitjans de transport. En el cas de les Balears, els processos migratoris han estat un dels fets més importants de la nostra història contemporània pel volum demogràfic que es veié implicat i les conseqüències de tot tipus a què va donar lloc (Buades 2009: 5).

Tot sembla indicar que al llarg de la primera meitat del segle XIX s'inicià l'emigració des de les parròquies rurals a la ciutat d'Eivissa i fins i tot a l'exterior (Cirer 1998: 17-

Una imatge de la ciutat d'Algèria al segle XIX.

18). A través d'un llibre de passaports coneixem alguns eivissencs que demanaren sortir des del port de Palma. El primer d'ells fou l'eivissenc Joan Juan, que el 1837 va anar al Brasil «per establir-se» segons consignà en la seva sol·licitud. Tenia 21 anys, era fadrí i forner de professió.¹ El següent fou el 1838. Es tractava de Joaquim Ventura, nascut a Eivissa i resident a Palma. Tenia 25 anys, era fadrí i picapedrer de professió. Sol·licità anar a l'Argentina per «a diligències pròpies». No és fins al 1843 quan podem trobar algunes eivissenques més, com Maria Serra, viuda de 35 anys i criada de professió, que passà

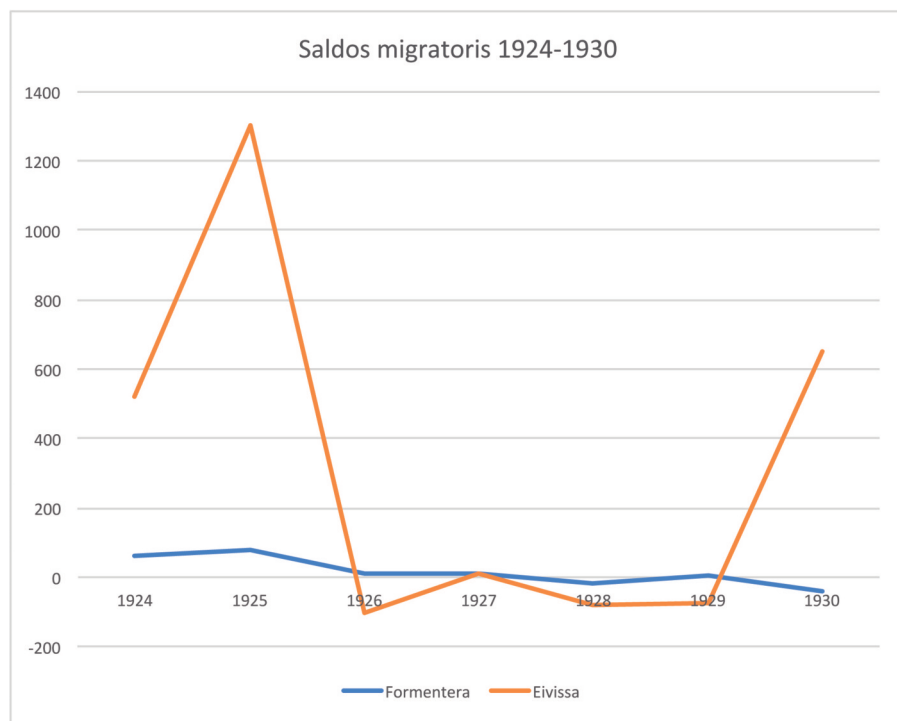
a Algèria «a exercir l'ofici», i les germanes Josepa i Antònia Pujol que també volgueren anar a Algèria per exercir de criades.²

A partir de la segona meitat del XIX el procés migratori va adquirir proporcions enormes, al mateix temps que la política migratòria del govern espanyol es tornava més permissiva. Segons els càlculs efectuats per Ernest Prats, entre 1861 i 1877 hi hagué un saldo migratori negatiu de 3.499 habitants (Vilà & Vallès (coord.) 2000: 441). A finals de la dècada de 1870 la major part dels municipis de les Pitiüses ja presentaven signes de decadència demogràfica per efecte de la sortida d'habitants. Al mateix temps, a Mallorca, uns pocs municipis comença-

1. Segons la seva descripció física era «bajo, pelo negro, ojos pardos, nariz regular, poca barba, cara redonda, color blanco». Llibre C-2519/1. Arxiu del Regne de Mallorca. (ARM).

2. Llibre C-2519/1. ARM.

Saldos migratoris	1878-1887	1888-1897	1898-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	TOTALS
Eivissa	-589	-517	644	-368	-248	889	-189
Sant Antoni	200	-345	-136	-446	-542	-281	-1550
Sant Josep	-12	-198	-101	-713	184	-221	-1061
Sant Joan	-409	-823	224	-218	-1118	3	-2341
Santa Eulària	-965	-536	-349	-867	-1177	718	-3176
Formentera	-	-	120	-367	-63	46	-264
TOTALS	-1775	-2419	402	-2979	-2964	1154	-8581

A dalt, taula i gràfic dels saldos migratoris d'Eivissa i Formentera. Fonts, respectivament: Pere Salvà 1984 i 1987 i INE, Caixes 397, 398, 399 i 400. ARM.

ren a practicar l'emigració massiva, com els exemples de Sóller a França o d'Andratx a Cuba. Menorca havia conegut l'emigració de grans contingents de població a la colònia francesa d'Algèria durant la primera meitat del s XIX. A l'Estat espanyol i a les Balears en conjunt, el moviment de població cap a l'exterior va tenir una dimensió notable a partir de la dècada de 1880.

En el cas d'Eivissa i Formentera, entre 1878 i 1930, es registrà un saldo migratori negatiu de 8.581 persones segons les dades calculades per Pere Salvà (Salvà 1984 i 1987), fet que representà una taxa important en relació a la població de les dues illes.³ Únicament hi hagué dos períodes amb predomini dels re-

torns: en el trienni de 1898 a 1900, com a conseqüència de la crisi de la guerra a Cuba i les Filipines, i entre 1921 i 1930, per la crisi mundial iniciada el 1929, cosa que provocà l'arribada d'un bon nombre d'expatriats.

Hem de tenir en compte que els saldos migratoris no són una font precisa, sinó que tan sols representarien una tendència.⁴ L'emigració

espanyol (7'0) foren superades per les que es registraren a Eivissa i Formentera (11'3). Entre 1911 i 1920 foren de l'11 per mil.

4. Ernest Prats va calcular uns saldos migratoris diferents dels de Pere Salvà. Aquí ens basam en aquest darrer autor, que va utilitzar les dades procedents dels Jutjats de Pau, els quals anualment havien d'enviar l'estadística de naixements i defuncions a l'Oficina de Treballs Estadístics de Palma. Sumant l'anterior cens i el creixement vegetatiu es calculava la població probable que com a mínim hi hauria d'haver a l'hora del recompte del nou cens. D'aquesta manera, de la diferència entre la població probable i la real, s'extreien els saldos migratoris.

temporal o estacional majoritàriament practicada no quedaria registrada si els interessats tornaven al seu lloc d'origen, amb la qual cosa el nombre d'emigrants en realitat seria major. Tampoc podem conèixer les destinacions triades. En aquest sentit, no tots els més de vuit mil eivissencs i formenterers que no tornaren mai més acabaren a l'estranger. Una part tengueren com a destinació Barcelona, Mallorca o Menorca. Tampoc podem conèixer en quin moment s'efectuaren els desplaçaments dintre de cada període intercensal. No obstant això, per l'estadística del moviment de passatgers sabem que el període de màxim auge de sortides a les Balears fou durant el trienni de 1911 a 1913 (Albertí 2017: 161). Durant la I Guerra Mundial hi va haver un retrocés molt destacat en els moviments de llargues distàncies. Una vegada acabada la guerra es va tornar a produir un auge momentani, però aviat predominaren els retorns sobre les sortides a la dècada de 1920, fet pel qual es pot afirmar que a l'altura de 1930 el cicle de les migracions massives havia finalitzat.

Ja hem assenyalat alguns dels factors que contribuïren a aquest procés. A Eivissa i Formentera sembla que el desequilibri entre la població i els recursos de les illes es va trencar al llarg de la segona meitat del XIX. Cada vegada amb més freqüència, la sortida d'habitants per eludir els efectes adversos de les crisis agràries es veié com una alternativa viable. Diverses sequeres i plagues en els cultius posaren al límit de la subsistència petits propietaris i jornalers. Al mateix temps, la comunicació directa Eivissa-Alger va possibilitar l'emigració estacional dels bracers segons la demanda que hi hagués. La realització de grans obres va motivar el desplaçament de treballadors. En seria un exemple la construcció de la fortalesa d'Isabel II o de la Mola en el port de Maó, fet que va atreure un nombrós grup d'eivissencs (Palliser 2005).

L'escassetat d'alternatives laborals existents, els baixos salaris, la falta de perspectives per incremen-

3. Per exemple les taxes migratòries per cada mil habitants de les Pitiüses durant les dues primeres dècades del s XX foren superiors a les europees. Entre 1901 i 1910 les taxes d'Itàlia (10'8), Irlanda (7'0) o el conjunt

tar l'estatus econòmic d'individus i famílies o el desig de canviar una vida en el límit de la subsistència foren motius més que suficients per prendre la decisió de partir entre un bon nombre d'eivissencs i formenters. Una altra causa molt comuna fou evitar el servei militar. Els pròfugs varen augmentar en nombre especialment durant la guerra a Cuba i les Filipines o en el conflicte colonial en el Rif a principis del segle xx. Respecte d'això, és il·lustratiu el que va informar l'Ajuntament d'Eivissa en el cens de 1897: «[...] familias enteras han emigrado a Argel antes que alguno de sus hijos fuese soldado; en varios expedientes de prófugos nos hemos encontrado con que no había aquí ningún individuo pariente cercano del mozo a quien pudiesen hacerse las notificaciones oportunas.»⁵ Alguns joves en edat de ser quintats, o fins i tot uns anys abans de ser sortejats amb la finalitat d'eludir despeses que encarien el preu del passatge, emigraven a l'estranger. Ni les restriccions legals ni els controls de les autoritats en la sortida de passatgers foren suficients per impedir la sortida d'un nombre indeterminat però segurament quantitats d'emigrants il·legals.

L'estructura agrària de l'illa d'Eivissa, formada per petites i mitjanes propietats explotades majoritàriament en règim d'explotació directa i el sistema d'herència pogueren tenir influència en aquest procés. L'hereu principal es quedava amb la millor part de la finca mentre que la resta de germans als quals havia tocat la llegítima heretaven les zones menys aptes per al cultiu. Com s'ha constatat en altres regions, probablement a les Pitiüses aquells individus menys beneficiats per l'herència es plantejaren com a alternativa l'emigració. La falta de viabilitat econòmica d'algunes explotacions obligava els petits propietaris a llogar-se com a jornalers, però la feina no sovintejava. Les males condicions econòmiques i socials i les privacions de tot tipus im-

Una fotografia d'un carrer de Santiago de Cuba a la darrereria del segle xix.

pulsaren els més perjudicats per la crisi finisecular agrària de finals del segle XIX a provar fortuna lluny de les illes i així fugir de la pobresa.

L'enrolament com a mariners era una de les formes de sortir més comunes entre els joves de Formentera i de la ciutat d'Eivissa. En el cens de 1877 es va fer constar que la causa de la major proporció de dones presents era per la dedicació a la navegació de bona part dels homes de la ciutat d'Eivissa i de Formentera. El batle d'Eivissa Josep Verdura va informar que la major part dels homes que vivien a l'arreal de la ciutat s'ocupaven constantment de la navegació per ser aquesta la seva professió i per aquesta raó romanien fora de l'illa. Algunes dones es traslladaven a altres poblacions fins a la tornada dels seus marits.⁶

A Sant Joan de Labritja també es va fer constar que la desproporció entre sexes present al cens era a causa «del crecido número de varones que constantemente se ausentan en busca de trabajo, fijando su residencia en Mahón, Argel y otros puntos; y que por el contrario las hembras cuasi en su totalidad permanecen constantemente en éste

término.»⁷ En una altra carta dirigida per aquest Ajuntament al cap de Treballs Estadístics de Palma es va dir que l'emigració era: «[...] para librarse de la miseria.»⁸ Sobre l'emigració a Menorca, l'Ajuntament de Villacarlos (es Castell) va fer constar la presència de mallorquins i eivissencs en les obres de construcció de la fortalesa de la Mola.

En un informe sobre el moviment de passatgers entre els ports de les Balears i l'estranger datat el 1884 es va dir que «La isla de Ibiza es la que ha dado más contingente a la emigración para Argel.»⁹ Sobre les causes deia: «[...] no pueden determinarse bien por lo complejas [...] sin embargo creo que el móvil principal ha sido mejorar de fortuna, alcanzando los braceros mayor jornal del que en esta isla se obtienen por su trabajo.» A més es posava en relleu que «la Argelia francesa es el país a donde continúan dirigiéndose los emigrantes de esta provincia por la proximidad y facilidad de las comunicaciones entre este archipiélago y aquella colonia como también por razones de economía, clima [...] de todos conocidas».

5. INE. Caixa 120. ARM.

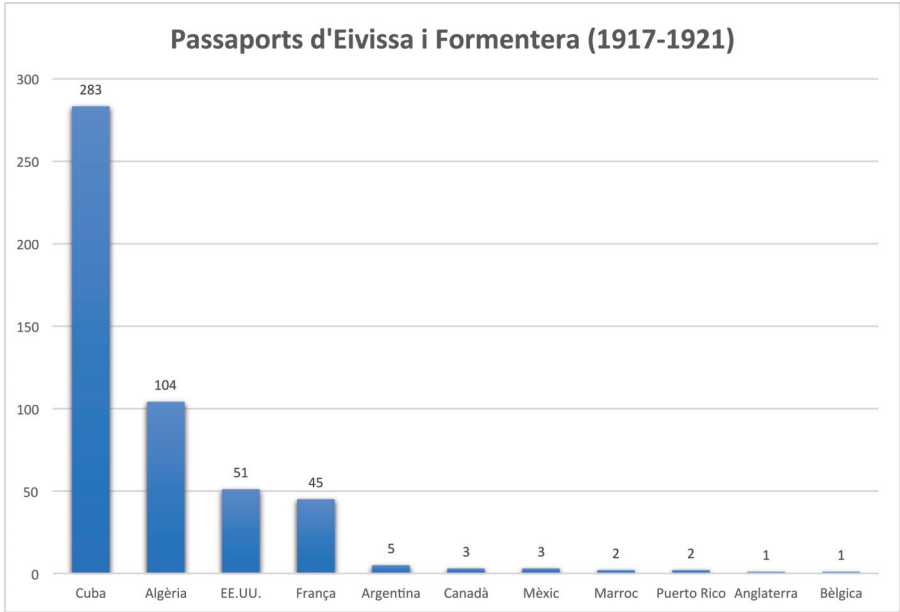
6. INE. Caixa 107. ARM.

7. INE. Caixa 108. ARM.

8. INE. Caixa 125. ARM.

9. INE. Caixa 322. ARM.

Passaports d'Eivissa i Formentera (1917-1921)	
Cuba	283
Algèria	104
EE.UU.	51
França	45
Argentina	5
Canadà	3
Mèxic	3
Marroc	2
Puerto Rico	2
Anglaterra	1
Bèlgica	1
TOTAL	500

A dalt, taula i gràfic dels passaports emesos a Eivissa i Formentera. Font: Govern Civil. Llibres 849, 850 i 851. ARM.

Sobre el moment de majors sortides, es va constatar que eren els mesos d'octubre i novembre. Això era degut, segons l'informe: «tal vez a las operaciones más oportunas para las operaciones agrícolas y digo esto por haber observado que la profesión predominante de los que emigran e inmigran es la de labrador». Segons hem pogut determinar en la sortida i entrada de passatgers d'Eivissa a Alger en 8 anys observats hi hagué 1.333 sortides per 1.025 entrades, amb la qual cosa hi hagué un saldo negatiu

de 308 individus. La major part de les entrades en el port d'Eivissa es varen registrar en el mes de juny. En canvi les sortides varen predominar en els mesos d'abril, juliol i desembre. En relació a això, en el 1908 és significativa la carta enviada pel batle de Sant Joan de Labritja al cap de Treballs Estadístics sobre l'emigració estacional segons el calendari agrícola: «Como en este pueblo son muy poco frecuentes los traslados de domicilio y los de emigración e inmigración, pues en general los que se efectúan, son en

junio, que es cuando termina el año agrícola».¹⁰

Així mateix entre 1881 i 1886 es realitzà una petició d'informació als ajuntaments sobre el moviment de població dels municipis de Balears a l'exterior. Des de l'Ajuntament d'Eivissa es va manifestar el següent: «[...] las causas y efectos de la emigración proceden de la falta de trabajo en esta isla, la cual ha movido a los emigrantes a pasar a la isla de Menorca y a la ciudad de Barcelona al objeto de procurárselo».¹¹

En el cens de 1887 els resultats inicials varen donar com a resultat una gran baixa respecte de la població calculada probable a les Pitiüses, cosa que va despertar les sospites d'ocultació entre les autoritats estatals i provincials. A ningú no se li escapava que la quota de consums es basava en el nombre d'habitants de les localitats, fet que potencialment podia inclinar els ajuntaments a intentar alleugerir la càrrega contributiva dels ciutadans deixant d'inscriure habitants. No debades la contribució de consums de l'època es basava en uns intervals d'habitants: a major nombre, major quota per consums. Davant un primer recompte efectuat, si la baixa que presentaven els municipis no era suficientment justificada a ulls de les autoritats, s'acordava una visita d'inspecció consistent a tornar a efectuar el recompte de població casa per casa.

A través de les informacions de la comissió de comprovació que es va desplaçar a l'illa d'Eivissa, tot i que es varen rectificar un tant a l'alça els habitants inicialment registrats, es va confirmar de manera palpable la decadència demogràfica per efecte de l'emigració. En una

10. INE. Caixa 389. ARM. De fet, la major part de l'emigració espanyola a l'Algèria es registrava durant la tardor, coincidint amb la collita de l'oliva, del blat de les Índies, de l'arròs i del cotó, i al llarg de la primavera per la collita de cereals. VICENTI, Eduardo (1908): *Estudio sobre la emigración. Guías especiales del emigrante español en América y Argelia*. Madrid: Imprenta de los hijos de M. G. Hernández.

11. INE. Caixa 260. ARM.

carta datada el 2 de juliol de 1888 el batle de Sant Joan de Labritja Miquel Torres explicava la impossibilitat de provar documentalment la baixa de població que: «[...] dimana del número excesivo de residentes y familias que en busca de trabajo han trasladado su residencia en Mahón y Argel, durante el último decenio, baja esta difícil de probar documentalment dentro un breve plazo, toda vez que existen antecedentes oficiales de los individuos y familias que se ausentaron sin dar aviso de traslación de domicilio».¹²

De manera similar, el batle de Sant Josep de sa Talaia Francesc Sala Marí va informar el cap de Treballs Estadístics de Palma en una carta: «tengo el honor de manifestarle como es público y notorio, que son muchas las familias que por carecer de trabajo en esta localidad han trasladado su domicilio en otros distritos y en su mayor parte al extranjero, siendo imposible desde luego poder relacionar exactamente los habitantes que lo han verificado en el último decenio».¹³ No obstant això, va enviar una llista baixes de 132 homes i dones que havien abandonat el municipi sols en el 1887.

El batle de Santa Eulària Vicent Tur sí que va poder enviar una llista nominal certificada de baixes del padró d'habitants entre 1878 i 1887 i el lloc on marxaren. Per aquest document es pot conèixer tant la importància de l'emigració definitiva a Alger (296 habitants al llarg de la dècada) com l'èxode rural del camp a la ciutat d'Eivissa. Així mateix podem constatar una certa emigració a Mallorca, Menorca i Barcelona. Ara bé, cal fer notar el fet que l'èxode a la ciutat d'Eivissa, que segons la llista va ser de 165 habitants, en realitat es degué tractar d'una etapa intermèdia en la peregrinació d'habitants cap a l'exterior. No debades, el cens de la ciutat va presentar un saldo migratori negatiu de 589 individus i el creixement en nombres absoluts sols va ser de 30 habitants.

12. INE. Caixa 113. ARM.

13. INE. Caixa 113. ARM.

Fotografia de la darrerria del segle XIX en què es veu el port d'Alger des del moll.

Malgrat aquest document, una comissió de rectificació s'hi va desplaçar des de Palma i, tot i les grans dificultats per realitzar de nou el cens per la dispersió de la població, es va dictaminar un petit augment de 178 habitants respecte del primer recompte. Entre les causes del trasllat, el batle va informar: «1º Por el aumento de necesidades ocasionadas por el cambio de vida, o sea en la manutención y vestir de este vecindario 2º Por el aumento de salario en la servidumbre y jornal de los braceros, y por consiguiente el mayor gasto en los cultivos 3º Por el menor producto que se nota en toda clase de artículos y producciones agrícolas, tanto en la calidad, como en la cantidad y valor y 4º Por las enfermedades que se han desarrollado en varias clases de árboles y principalmente en los almendros. Esto, juntamente con otras varias causas menos visibles que influyen también en la emigración de estos habitantes en busca de mayor jornal u ocupación para tener una vida más desahogada».¹⁴

Un dels indicadors per comprovar l'èxode d'habitants en un lloc és calcular la taxa de masculinitat.

14. INE. Caixa 113. ARM.

S'ha considerat que si aquesta és inferior a 95 % és signe inequívoc d'emigració. En el cens de 1887 entre la població entre 16 a 25 anys Formentera presentà una taxa del 82'2 % mentre que la de l'illa d'Eivissa era del 88'5 %. De 26 a 45 anys les taxes encara foren inferiors, del 76'6 % i del 81 % respectivament. Si observam les dades referides sols al municipi d'Eivissa, aquest registrà les taxes més baixes: 78'4 % entre 16 i 25 anys i 64'8 % entre 26 i 45 anys. Però la prova que l'absència dels homes es podia perllongar durant anys són les taxes de masculinitat entre 46 i 60 anys: a Formentera foren del 68 % i a la ciutat d'Eivissa del 61'3 %.

En el cens de 1897 es tornaren a registrar importants saldos negatius a tots els municipis, especialment a Sant Joan. L'Ajuntament d'Eivissa va informar del fet que treballadors procedents de tota l'illa i de Mallorca residents en el municipi havien retornat als seus llocs d'origen per la finalització de les obres de reforma i millora en el port. Així mateix les obres a l'estany Pudent encarregades per l'empresa Salinera Española havia comportat el trasllat de nombroses famílies a Formentera: «[...] en donde [...] se

Arribada d'un vaixell al port d'Alger, el 1899.

encuentra jornal que conjura la miseria que de no ser así amenazaría la clase obrera».¹⁵

Per una llista de baixes del padró d'habitants certificada pel secretari de l'Ajuntament de Sant Joan, una vegada més podem observar com la majoria dels emigrants tengueren com a destinació Alger. Apareixen per primera vegada dues persones que anaren a Buenos Aires (Josep Marí Escandell i Maria Marí Ripoll), destinació que aviat es convertiria en massiva. En qualsevol cas, aquest document no venia a justificar l'enorme saldo negatiu del municipi, que en conjunt fou de -823 habitants.

En la carta que el batle de Sant Joan va enviar a les autoritats del cens per explicar la baixa en la població resultant s'esmenten algunes de les causes de la profunda crisi que travessava la classe jornalera a la localitat durant la dècada de 1888 a 1897: «[...] se sabe que se han ausentado individuos y familias enteras, que se han emigrado, y que es debido a las malas cosechas, en que desde algunos años se han experimentado en este país, como del poco trabajo y escaso jornal en que se halla este pueblo, y que de lo con-

trario, se tiene generalmente más conocimiento de los elevados precios en que se pagan a los jornaleros en Argel y en otros puntos, como más elevados».¹⁶

En una altra carta per explicar la baixa de famílies respecte de l'anterior cens es va dir això que segueix: «[...] que las bajas ofrecidas por traslado han sido numerosas durante el mencionado tiempo de 1888 hasta la fecha consecuente a ser un país pobre, haber sufrido epidemias con los árboles frutales, malas cosechas, etc.; y que por noticias fidedignas se sabe que la mayor parte viven en Argel pero sin haber dado de su traslado cuenta al Ayuntamiento».¹⁷

En sentit semblant, el batle de Santa Eulària va comunicar el següent: «[...] por el aislamiento en que se halla este expresado término, falta de comercio e industria, obras públicas y repetidos años de escasez se encuentra esta comarca en bastante mal estado de recursos lo cual es causa de la falta de aumento de población que sería de desear y que se obtendría pudiendo evitar la continua emigración a la Argelia y a otros puntos de los que

por la falta de trabajo se ven obligados a buscarlo en países extraños».¹⁸

Malgrat que en general les Pitiüses varen millorar la seva situació econòmica en els darrers anys del segle XIX (Cirer 1998: 55), amplis sectors de la societat continuaven en la pobresa. Prova d'això són les manifestacions expressades pels ajuntaments l'abril de 1894, quan la Diputació Provincial va realitzar una enquesta sobre l'estat de la classe jornalera als municipis de les Balears. Formentera va declarar que: «[...] es de todo punto lamentable por cuanto aquí no hay ninguna clase de obras en que puedan ocuparse los jornaleros pues los pocos propietarios que podrían proporcionarles algún trabajo no pueden aún efectuarla por hallarse exhaustos de recursos a consecuencia de las malas cosechas de cereales del último año y anteriores, única producción de alguna importancia en esta miserable isla poblada toda de braceros donde en la actualidad hay unos cien braceros desocupados [...]».¹⁹

Per la seva part l'Ajuntament de Santa Eulària va comunicar que la situació dels jornalers era precària: «[...] por causa de la escasez de productos agrícolas recolectados en el pasado año, única riqueza en este término municipal, por lo cual careciendo los mayores propietarios de recursos para proporcionar jornal como de ordinario se hallan desocupados por intervalos unos 150 braceros». Sobre la situació dels bracers, l'Ajuntament d'Eivissa va dir: «[...] deja mucho que desear, ya porque no existen en la localidad fábricas ni industrias de las que dan ocupación a un número considerable de obreros, ya porque también se hallan paralizadas las obras del puerto, en las que en época anterior encontraban trabajo no solo los jornaleros de ésta ciudad sino también los de otros pueblos de esta isla [...] obligando a muchos jornaleros a buscar su sustento en las industrias de navegación y pesca».

15. INE. Caixa 120. ARM.

16. INE. Caixa 121. ARM.

17. INE. Caixa 124. ARM.

18. INE. Caixa 121. ARM.

19. Lligall XII-942/8. Arxiu General del Consell de Mallorca (AGCM).

Així mateix l'Ajuntament de Sant Josep va informar de l'existència d'uns 300 bracers desocupats, mentre que el consistori de Sant Joan va dir que no se podia determinar «el número de braceros desocupados por trabajar los mismos en sus pequeñas heredades siendo su estado muy malo por no tener jornal en ningún puesto no bastando para mantenerse con lo que poseen».²⁰

No obstant l'evidència d'un moviment intens de sortida de població, la gran baixa observada respecte de la població calculada probable va fer sospitar una altra vegada l'existència d'ocultació d'habitants a la Junta Provincial del Cens de 1897, de la qual formava part el metge i investigador Enric Fajarnés Tur. No obstant això, les característiques de la població disseminada a les illes i el poc temps de què disposaven per efectuar les rectificacions sobre el terreny, la impossibilitat de trobar fondes i hostals on poder dormir llevat de la ciutat d'Eivissa, a més de l'escassetesa de pressupost per afrontar les despeses del viatge a l'illa, feren desistir les autoritats provincials de realitzar una nova comprovació, tot i la insistència de la Direcció General de Madrid per fer-la.

En el cens de 1900, malgrat que els municipis de Sant Antoni, Sant Josep i Santa Eulària presentaren saldos migratoris negatius, la tornada d'habitants procedents de l'estranger va superar als que sortien, especialment a la ciutat d'Eivissa i a Formentera, amb la qual cosa el saldo en conjunt fou finalment positiu. A l'informe de la Junta Provincial del cens de 1900 sobre Sant Antoni es va dir: «Las cifras del censo de este término son aceptables, porque si bien el aumento con relación al verificado en 1897 es solo de 52 en la de derecho y no haber casi variación con el verificado en 1887 hay que tener en cuenta que la

El port de Buenos Aires a la darrerria del segle XIX.

emigración a Argel habida en la mayoría de municipios de la isla de Ibiza durante los años transcurridos entre los censos de 1887 i 1897 fue considerable».²¹ De Sant Joan s'assenyalà que malgrat l'augment registrat respecte de 1897 «este aumento sea mucho menos en comparación al censo de 1887, demuestra a esta Junta que en el actual Censo se ha desplegado más celo que en 1897 la inscripción por la respectiva Junta municipal y que en la actualidad ya no existe o cuando menos ha menguado la emigración a Argel.»

Durant les dues primeres dècades del s. XX segons el saldo migratori es va registrar el moviment de població més intens a l'exterior de les Pitiüses. Prop de sis mil persones abandonaren Eivissa i Formentera per no tornar mai més. En el cens de 1910, l'Ajuntament d'Eivissa va comunicar que la minva de població respecte de l'anterior cens va ser causada per les raons següents: «1- Que se parte de los datos del censo de 1900 para comparar; éstos no son exactos, porque la comisión comprobadora continuó en él habitantes que figuraban en la estadística y otros que no eran vecinos ni domiciliados, con lo que se dio una cifra total de población exage-

rada, a pesar de las protestas de la Junta municipal. 2º Que la emigración es mucha y mayor que la que figura oficialmente, pues únicamente una décima parte de los emigrantes da conocimiento de su marcha al extranjero [...]».²²

La Junta Municipal de Formentera, ajuntament des de 1888, va comunicar que la gran baixa observada era causada per l'emigració: «que de algunos años a esta parte despuebla esta isla, habiendo llegado el caso de faltar brazos suficientes para el cultivo de los campos».²³

Tot i que en el segle XIX ja existia un corrent migratori de pitiusos a Amèrica, en el segle XX l'exòde a altres llocs diferents de l'Alger va sovintejar més que no abans, com va quedar palès en les manifestacions de la Junta Municipal de Santa Eu-

20. Informació extreta, com les anteriors, de: Lligall XII-942/8. AGCM. A diferència de la resta de municipis, l'Ajuntament de Sant Antoni únicament va declarar: «No existen en éste término municipal ninguna clase de jornaleros».

21. INE. Caixa 126. ARM.

22. INE. Caixa 132. ARM. En el cens de 1900, la Junta Municipal del cens d'Eivissa va alegar contra l'augment de població a la qual va ser obligada: «[...] aduciendo las siguientes razones: que por motivo de ser ahora la temporada en que se cosecha y se embarca la sal, industria la más importante de esta isla, eran numerosos los braceros que se trasladan a esta población y su término, con lo cual aumentaba ésta en unos 300 habitantes; que la guarnición ha sido reducida en unos 80; que la importancia de la emigración a Argel y otras bajas naturales hacían que figurase en esta ciudad una población ficticia calculada en unas 800 personas». INE. Caixa 127. ARM.

23. INE. Caixa 133. ARM.

Buenos Aires en una litografia de Deroy, feta a partir de l'original realitzada a París el 1861. S'hi veu el moll durant la seua construcció, entre 1854 i 1860, i la duana.

lària el 1910 per explicar la baixa en el càlcul de la seva població probable: «[...] es debida a la continua emigración de familias enteras a la Argelia, isla de Cuba y en mucha mayor escala a Buenos Aires, como también a Panamá, tanto es así, que hay muchos terrenos sin roturar ni trabajar por falta de brazos, muchas casas cerradas sin familia y apenas se encuentra un jornalero; porque la mayoría de ellos, lo mismo que los pequeños propietarios han emigrado a los puntos indicados; tanto es así, que de no poner trabas a la emigración, puedo asegurar que la población de este distrito irá en descenso irremediablemente».²⁴

De l'anterior carta destaca com les obres de construcció del canal de Panamà havien atret l'atenció dels jornalers del municipi, malgrat les prohibicions que havia establert el governador civil de passar al país centreamericà.²⁵ Posteriorment, per

l'abril de 1913 l'Ajuntament va informar l'oficina de Treballs Estadístics de Palma que a Santa Eulària, d'ençà del cens de 1910, havien emigrat a Alger i Buenos Aires més de 200 habitants.²⁶

L'Argentina, Cuba i l'Uruguai foren els destins principals a Amèrica de centenars d'eivissencs i formenterers que any rere any sortien a la primeria del segle xx. Per unes cèdules d'emigració de l'abril de 1909 expedides pels ajuntaments i conservades a l'Arxiu del Regne de Mallorca tenim uns pocs exemples entre milers de casos de l'intens periple de formenterers i eivissencs a ultramar o a Alger. De Formentera, Joan Serra Riera, casat i mariner de 59 anys, anà a Cuba «per dedicar-se a la navegació en aquella República». Per igual motiu Bartomeu Mayans Tur, casat de 36 anys, anà a Montevideo. D'Eivissa, Vicent Ferragut Roig, fadrí de 26 anys i pilot de professió, anà a les Antilles per a «la navegació com a pilot». Miquel Tur Tur, casat de 40 anys, jornalier, emigrà a Alger a «la recerca

de treball». Catalina Torres Serra, de 13 anys, jornalera, també passà a Alger per «reunir-se amb una tia». De Santa Eulària, Eulàlia Guasch Guasch, casada de 50 anys, sense professió consignada, juntament amb les seves filles Anna i Eulàlia de 17 i 13 anys, emigrà a Alger «a la recerca de treball».²⁷

Aviat la nombrosa colònia d'eivissencs a l'exterior s'organitzà en diverses associacions. El 1911 es fundà a Buenos Aires *Colonia Ibicenca*, el 1919 el *Centro Ibicenco* a l'Uruguai, que posteriorment passà a denominar-se *Centro Balear*, mentre que a Santa Fe, a l'Argentina, hi hagué la major colònia d'eivissencs a Hispanoamèrica, prop de mil individus, integrats en el Centre Balear (Cirer 2002: 22). A Cuba, el Centre Balear va arribar a tenir més 16.000 socis en els anys vint, dels quals segurament en foren membres la nombrosa colònia de pitiusos residents. De Formentera, Jaume Verdera comptabilitzà 282 emigrants a Cuba, 206 a l'Uruguai i 62 a l'Argentina, tot i que en aquest darrer país probablement en foren molts més (Verdera 2000: 85-98). L'Argentina fou el destí present en major o menor nombre a tots els municipis de les Balears (Serra

24. INE. Caixa 134. ARM.

25. El Govern Civil va considerar l'emigració a Panamà com a tràfic d'éssers humans: «Llegan a este Gobierno Civil justificadas quejas, clamores y protestas de que en algunos pueblos de esta provincia pululan agentes de ciertas compañías que se dedican a reclutar a trabajadores destinados a las obras del istmo de Panamá. Es preciso e indispensable, por patriotismo, por humanidad y por filantropía que autoridades, agen-

tes, funcionarios y particulares me presten la más eficaz cooperación y ayuda para la enérgica campaña de persecución que contra esta inmoral trata o tráfico de seres humanos me propongo emprender». BOP. 6340. 27 d'agost de 1907.

26. INE. Caixa 134. ARM.

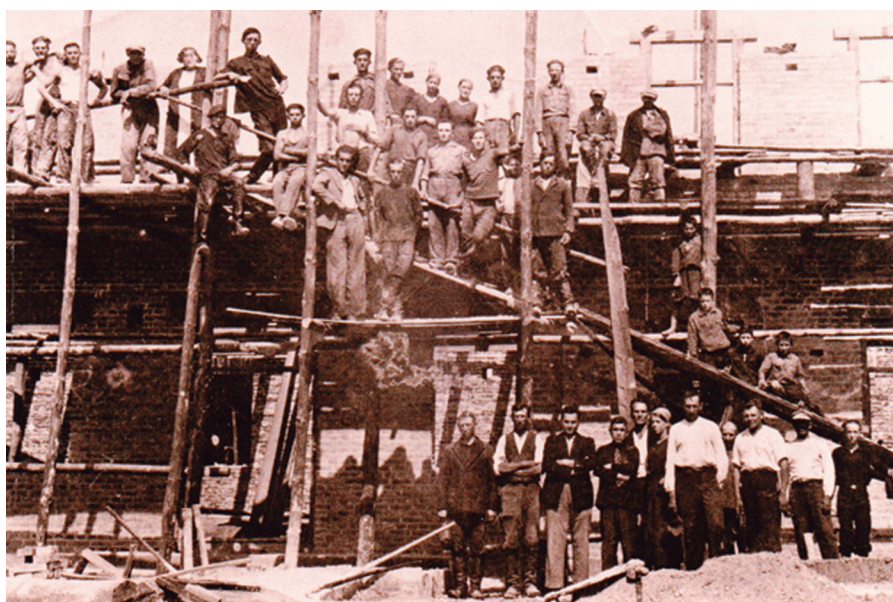
27. INE. Caixa 389. ARM.

1996). Els patrons d'assentament en aquest país foren diferents segons l'illa de procedència, fruit de les xarxes de relacions que generaren assentaments per similitud. A la mateixa Buenos Aires els mallorquins preferien uns barris mentre que els eivissencs i formenterers uns altres (Jofre 2002: 107).

Per la seva part, en el cens de 1920 la Junta Municipal del cens de Sant Antoni a l'hora d'efectuar la inscripció censal de les famílies que habitaven les diferents cases es va trobar que: «[...] las familias las han abandonado unas por ser un matrimonio que el esposo ha emigrado y la esposa ha vuelto con sus padres y otras familias por haber trasladado su residencia en Ibiza, definitivamente, pues el mes de noviembre y diciembre último ha sido espantosa la emigración en este término municipal y el traslado a otros pueblos de la isla de familias enteras».²⁸

L'Ajuntament de Sant Joan per la mateixes dates va informar del següent: «La emigración de estos diez últimos años ha castigado de una manera alarmante a este término municipal, es una de las causas principales de la paralización de aumento de población. Muchísimas son las familias que han abandonado sus tierras dándolas en arriendo, y cediéndolas para emigrar a la república de Cuba, Estados Unidos de América y Africa francesa (Argel) emigración que también ha repercutido en los cabezas de familia que por ser propietarios de fincas pobres, o jornaleros, lo que aquí ganaban no les ha dado para atender a sus más perentorias necesidades de la familia, y esto ha llevado una pauta en la disminución de población».²⁹

Pel març de 1922 i seguint les directrius emanades des de la Direcció General d'Estadística es va realitzar una enquesta als ajuntaments de les Balears sobre el nombre d'emigrants existents en el quinquenni de 1916 a 1920. No tots

Grup de treballadors immigrants, en una bastida al port de Montevideo, a la darreria del s. XIX.

els ajuntaments contestaren l'enquesta, com en els casos de Formentera, Eivissa i Sant Josep. Tampoc sabem quin criteri feren servir els consistoris quant al recompte. En tot cas, Sant Antoni va comunicar l'existència de 102 emigrants, Sant Joan 392, mentre que Santa Eulària en va comptabilitzar 142. Els tres ajuntaments esmentaren que els països on residien els expatriats eren els Estats Units, Cuba i l'Argentina, i que la causa de l'emigració fou «millorar de posició». Crida l'atenció que no s'esmentàs la colònia francesa d'Algèria quan era evident la residència, tant temporal com permanent, d'un nombrós grup d'eivissencs. Així mateix a l'enquesta també es demanava el sou dels jornaleros agrícoles, del qual el de Sant Antoni va resultar ser, juntament amb el Muro, a l'illa de Mallorca, dels més baixos de les Balears.³⁰

La major part dels emigrants que volien anar a Amèrica ho feien a través del port de Barcelona. Així i tot una part dels que marxaven tramitaven la documentació, com ara la petició del passaport en el Govern Civil de Balears. En els llibres de registre de passaports d'aquest organisme podem conèixer alguns dels que se'n volgueren anar a par-

tir de març de 1917. Per un recompte realitzat entre 1917 i 1921 sabem que hi va haver 500 peticions procedents d'Eivissa i Formentera, de les quals un 85 % foren homes i un 15 % dones. Procedien de totes les localitats i parròquies, i la majoria dels interessats demanaren passar a Cuba, Algèria, Estats Units i França.³¹ Respecte de les destinacions, cal assenyalar com la crisi econòmica i financera per l'octubre de 1920 a Cuba, amb la caiguda del preu del sucre, va provocar una aturada de les sortides cap a l'illa caribenyia i, a conseqüència de l'increment de l'atur i la baixada de salaris, el retorn momentani d'un bon nombre de jornaleros. Probablement a causa d'això, en el 1921 es notà un increment de les sortides cap a Algèria com a alternativa davant la crisi cubana.

A partir de 1924 els ajuntaments de Balears estigueren obligats a enviar anualment les rectificacions dels padrons municipals a la secció d'Estadística de Palma per al seu

28. INE. Caixa 139. ARM.

29. INE. Caixa 139. ARM.

30. INE. Caixa 145. ARM.

31. Govern Civil. Llibres 849, 850 i 851. ARM. L'Argentina pràcticament no surt en els registres de Balears perquè probablement la major part dels interessats obtenien el passaport a Barcelona. Així mateix cal fer notar com l'emigració espanyola cap a Cuba va superar la que es dirigia a l'Argentina entre 1915 i 1920, tal com segurament també va succeir a les Balears.

Fotografia de l'Havana, de la darrereria del segle XIX. Rebuda d'una personalitat important, amb bombers, soldats i públic.

control. Per aquest motiu coneixem que en el 1924 a Eivissa i Formentera, i en relació al cens de 1920, el moviment de població a l'exterior havia donat pas a una majoria de retorns pels saldos migratoris positius de les dues illes en conjunt, tot i que els municipis de Sant Antoni, Sant Josep i Sant Joan presentaven saldos negatius. Segons una llista de baixes del padró d'habitants al municipi de Sant Antoni entre 1921 i 1924 tenim constància que l'emigració a l'estranger s'havia aturat quasi del tot, substituïda per una de caràcter interior en direcció a la ciutat d'Eivissa i, en segon lloc d'importància, a l'illa de Mallorca. El padró de 1925 va donar com a resultat el major saldo positiu de la dècada a les Pitiüses, amb una immigració de 1.305 habitants a Eivissa i 81 a Formentera, tal vegada com a conseqüència de la crisi econòmica de la postguerra europea entre 1920 i 1924.

Així doncs, al llarg de la dècada de 1920 la situació va millorar, fruit d'un cert desenvolupament econòmic a les Balears. Paral·lelament en diversos països americans, ni el diferencial salarial ni la situació econòmica varen ser tan avantatjosos

com en el passat. És significativa l'explicació que l'Ajuntament de Sant Antoni va donar per justificar la baixa en el nombre d'absents en la rectificació del padró d'habitants de 1926, comparada amb la del cens de 1920: «La baja que se observa entre el total de ausentes de 1920 y el de ahora es debido a la inmigración de varios habitantes por la falta de trabajo que existe en la República de Cuba».³² Per la seva part, l'Ajuntament de Santa Eulària va notificar que això era causat per: «[...] la disminución de la emigración al extranjero y haber regresado muchos de los que en dicho año no residían en el pueblo».

A més a més, la situació internacional havia canviat després de la Guerra Europea. Alguns països començaren a instaurar restriccions a l'entrada de nous emigrants. Els Estats Units varen aprovar l'*Emergency Quota Act* el 1921 i la *Johnson-Reed Act* el 1924, lleis que imposaven quotes d'entrada d'emigrants (Powel 2005). El 1927 Itàlia va restringir l'emigració dels seus habitants. No obstant els majors

controls fronterers, sembla que en els anys vint l'entrada de passatgers en el port de Buenos Aires procedents de les Balears va registrar un lleuger augment almenys fins al 1930; però després caigué bruscament el 1931 i 1932 (Miralles & Jofre 2009: 15).

Finalment, les dades estadístiques del cens de 1930 varen confirmar el signe positiu i la recuperació demogràfica per efecte dels retorns forçats per la crisi econòmica mundial del 1929. Hi va haver una immigració d'almenys 648 habitants a l'illa d'Eivissa i un saldo negatiu a Formentera de 42 individus. Així doncs, les destacades immigracions ocorregudes en els anys 1925 i 1930 feren que el saldo global de la dècada de 1921 a 1930 fos en conjunt positiu. En aquest sentit, en referència al conjunt de les Balears, la Junta Provincial del cens va dictaminar: «Llama favorablemente la atención el que durante el último decenio haya sido mayor el aumento de la población de hecho que demuestra haber disminuido las causas de ausencia forzosa y que, en cambio, sean en mayor proporción los que hayan podido reintegrarse a sus hogares».³³

Finalment cal indicar que, en una informació de 1935, l'Ajuntament de Formentera hagué de justificar la baixa que presentava el seu padró d'habitants fent referència a l'emigració antiga amb les següents afirmacions, de les quals podem deduir la importància que tenguieren per a l'economia de l'illa les remeses enviades pels seus emigrants o la crida de familiars des de l'exterior: «[...] que la baja que se observa en dicho padrón es debida a que ante la escasez de medios de vida de esta isla, familias enteras levantaron su domicilio para fijar su residencia en las islas de Mallorca e Ibiza y algunas en la Península. También algunos de los emigrantes de ésta, residentes en América, (de donde dependía antes en su mayor parte la vida de este pueblo) ante las grandes dificultades que opo-

32. INE. Caixa 399. ARM.

33. INE. Caixa 166. ARM.

nían esas repúblicas a la expatriación de capitales optaron por reclamar allá a sus familias levantando así su domicilio en ésta».³⁴ Ja el 1931 el mestre de Sant Francesc Xavier havia expressat el següent: «el bienestar de los formenterenses lo deben a las Repúblicas americanas» (Viñarás 2013: 93).

Com a conclusió podem assenyalar com la conquesta d'Algèria per part de França el 1830 aviat va obrir la possibilitat, a partir de la segona meitat del XIX, del trasllat de nombrosos jornalers eivissencs atrets per les majors oportunitats laborals, els salaris més elevats i la comunicació directa amb línies regulars de vapors. La pressió demogràfica sobre el territori, l'escassetat de recursos existents, un mercat laboral reduït i un sector industrial marginal actuaren com a factors d'expulsió. La resposta a les crisis de subsistències va ser abandonar les illes, ja fos de manera temporal o definitiva, per esquivar els efectes adversos de males collites, sequeres, plagues o davallada en els rendiments i preus agrícoles. Al mateix temps, les facilitats per obtenir terres i treball i les polítiques poblacionistes dels països americans varen actuar com a factors d'atracció.

Però més que la teoria clàssica del factors *push-pull* per explicar els moviments migratoris, cal posar l'atenció en altres, com la teoria dels sistemes. Integra altres models explicatius com la teoria de les xarxes, la institucional i la de l'acumulació causal, les quals suggereixen que els fluxos migratoris adquireixen certa estabilitat i estructuració al llarg del temps permetent la identificació de sistemes de migració estables.

A Eivissa i Formentera, les migracions de llargues distàncies dintre del sistema transatlàntic europeu cap a Amèrica es complementaren amb altres de distàncies més curtes, com les migracions locals o domèstiques dintre de la pròpia illa d'Eivissa, especialment en direcció a la capital, o entre illes –de For-

mentera a Eivissa, d'Eivissa a Mallorca i Menorca–, a més dels fluxos cap a Barcelona, França i, especialment, a la veïna Algèria. Els trasllats a la colònia francesa formaren un autèntic subsistema migratori de caràcter massiu de llarga durada.

L'acció de les cadenes migratòries amb la crida des de l'exterior de familiars, amics, paisans i coneguts, ajudaren a perpetuar el fenomen al llarg del temps, malgrat que les condicions materials havien canviat respecte dels inicis de l'èxode en el segle XIX. En aquest sentit, en el segle XX s'havia desenvolupat una agricultura d'exportació. Però un dels factors que permanentment va actuar sobre el procés, foren els baixos salaris percebuts entre la classe assalariada.

La voluntat de millora econòmica dels individus i de les famílies en moltes ocasions es traduïa a la documentació de l'època en forma d'expressions com «millorar de posició» o «millorar de fortuna». Altres simplement anaven a la «recerca de treball» o eren reclutats directament en origen per agents i companyies. La majoria eren homes, en edat jove, i poc alfabetitzats.

Posteriorment a aquest cicle de migracions massives, en la postguerra espanyola al llarg de la dècada de 1941-1950, els saldos tornaren a ser negatius a Eivissa i Formentera, però, en qualsevol cas, l'emigració a l'estranger ja no va ser tan important com l'experimentada en el passat recent.

Bibliografia

ALBERTÍ GENOVART, Benet (2017). «Els moviments migratoris a la Mallorca contemporània (1877-1920)». Tesi doctoral. UIB.
BUADES, Joan (2009). *L'emigració Balear a Ultramar (1830-1960)*. Palma: Documenta Balear.
CIRER COSTA, Joan Carles (1998). *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XIX (1782-1900)*. Palma: Documenta Balear.
CIRER COSTA, Joan Carles (2002). *L'economia d'Eivissa i Formentera en el segle XX*. Palma: Documenta Balear.
JOFRE, Ana (2002). «Las redes de relaciones sociales y las migraciones de ba-

leares a la Argentina». *Mayurqa*. 28. 93-109.

MIRALLES i MONSERRAT, Joan; JOFRE CABELLO, Aina (2009). *Les guies de balears residents a l'Argentina (1918 i 1929)*. *Estudi geohistòric i filològic*. 24. Colección Veracruz. Palma: Ediciones de la Fundación Cátedra Iberoamericana.

PALLICER BENEJAM, Marc (2005). «Els eivissencs de Menorca. Una comunitat de picapedrers del final del segle XIX». *Eivissa*. 42-43: 69-74.

POWEL, John (2005). *Encyclopedia of North American Immigration*. New York: Facts on File Inc. En xarxa: <https://www.slideshare.net/wanville/encyclopedia-of-north-american-immigration>.

SALVÀ TOMÀS, Pere A. (1984). «La dinàmica de la població de las islas Baleares en el último tercio del siglo XIX (1878-1900)». *Treballs de Geografia*. 38. Departament de Ciències de la Terra. Universitat de les Illes Balears. 77-139. En xarxa: http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/treballsGeografia/index/assoc/Treballs/_de_Geografia_19/81v38p07.dir/Treballs_de_Geografia_1981v38p077.pdf.

SALVÀ TOMÀS, Pere (1987). «La dinàmica de la població de las islas Baleares en la etapa preturística de 1901 a 1955». Inèdit. Palma: Universitat de les Illes Balears.

SERRA BUSQUETS, Sebastià (1996). «L'emigració de les illes Balears a l'Argentina». *Mayurqa*. 23. 153-174.

VERDERA VERDERA, Jaume (2000). «Formentera i l'emigració (segles XIX i XX)». *Formentera: història i realitat*. Palma: Universitat de les Illes Balears. 85-98.

VICENTI, Eduardo (1908). *Estudios sobre la emigración. Guías especiales del emigrante español en América y Argelia*. Madrid: Imprenta de los hijos de M. G. Hernández.

VILÀ VALENTÍ, Joan; VALLÈS COSTA, Rosa (coord.) (2000). «Geografia de les Illes Pitiüses». *Territoris*. 3. 421-448.

VIÑARÁS DOMINGO, Antonio José (2013). «Eivissa y Formentera, 1931-1936: Sociedad, Economía, Elecciones y Poder Político». Tesi doctoral. UIB. En xarxa: http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/tesisUIB/index/assoc/Vinaras_dir/Vinaras_Domingo_Antonio-Jose.pdf.

BENET ALBERTÍ GENOVART ■

34. INE. Caixa 403. ARM.